

УДК 94(485):355.48«1709/1714»

Слісаренко О.М.

УТВОРЕННЯ УКРАЇНО-ШВЕДСЬКОГО СОЮЗУ ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ

Статтю присвячено подіям вирішального етапу Великої Північної війни – походу шведської армії короля Карла XII проти Московської держави в 1708-1709 рр. Поворотним моментом цього походу стало укладення союзу між шведським королем та українським гетьманом І.С. Мазепою. Успіх цього союзу реально міг привести до вирішальної перемоги Швеції над останнім із своїх суперників – московським царем Петром I. Результатом цієї перемоги на карті Східної Європи, цілком ймовірно, могла з'явитися незалежна Українська козацька держава під символічним протекторатом Шведського королівства. Автор запропонованого матеріалу розглядає військово-стратегічні аспекти вказаного союзу з використанням висновків попередників щодо міжнародно-політичної складової україно-шведського союзу. Аналіз матеріалу дає змогу автору стверджувати, що україно-шведський союз формувався без посередництва Речі Посполитої в момент появи шведських військ на теренах Гетьманщини наприкінці жовтня 1708 р.

Ключові слова: Велика Північна війна, україно-шведський союз, реєстрове козацтво, наймане військо, охотницькі полки, фортифікація.

Виникнення україно-шведського союзу у 1708-1709 рр. насправді не було несподіванкою, як це подавалося зазвичай російською та українською історіографією радянського часу. Адже Українська козацька держава (Військо Запорізьке) вже мала досвід союзницьких відносин зі Швецією в період Першої Північної війни у 1655-1660 рр. – Б. Хмельницькому не вдалося використати цей фактор як додаткову гарантію здобуття Україною незалежності через передчасну смерть в серпні 1657 р. Дипломатичні та політичні підвалини цього союзу розглядалися свого часу російським дослідником Л.В. Заборовським. Однак, у власній монографії дослідник трактує Українську козацьку державу як складову частину Московської держави без власної зовнішньої політики [1]. Наступники Б. Хмельницького теж не скористалися можливостями союзу з Карлом X. Зі смертю цього видатного шведського короля міждержавні відносини України та Швеції припинилися. Почасті причиною цього були політичні прорахунки українських очільників, а частіше – стримана зовнішня політика Карла XI. Він перебував на шведському троні майже сорок років, але його правління припало на гетьманування І. Самойловича та І. Мазепи, які довгий час користувалися широкою автономією у Московській державі і не планували змінювати цей статус.

Однак у 1700 р. Московська держава та її союзники здійснили неспровоковану агресію проти Шведської держави, де на троні перебував юний Карл XII, онук Карла X. Велика Північна війна жодним чином не впливала позитивно на розвиток українського господарства та добробут її населення. Навіть російські історики, що продвжують дотримуватися попередніх

імперських догм, змушені визнати, що «Російська війна за Балтику виходила за сферу як національно-українських, так і гетьманських інтересів» [2, с. 91].

Що могло як союзник запропонувати онуку Карла X Військо Запорізьке? Зоряний час Української козацької держави дещо збляк, але ще не минув остаточно. До Андрусівського перемир'я територія Війська Запорізького складала майже 250 тис. кв.км. Однак польсько-російська угода 1667 р. розірвала Україну «по-живому» й надалі територія Гетьманщини становила лише 100 тис. кв.км. Фактично не підкорялась гетьманові Війська Запорізького територія Вольностей Запорозьких (Січ), з її 35 тис. кв.км, та територія Слобідської України, що мала приблизно 50 тис. кв.км. На цих територіях на початку XVIII ст. мешкало приблизно 900 тис. осіб, з яких близько 100 тис. проживали на Слобожанщині [3, с. 192]. Населення січових земель (Вольностей Запорозьких) важче оцінити, але, можливо, їх було понад 30 тис., адже на Дону в цей момент мешкало стільки ж [3, с. 148]. За даними О. Гуржія на кінець 1720-х рр. низового козацтва нараховувалося близько 20 тис., але це після військового лихоліття 1709-1714 рр. та мешкання на землях Кримського ханства [4, с. 104]. Ситуацію розділу України закріпив Вічний мир з Річчю Посполитою 1686 р.

Українські землі в Московській державі досі мали велику автономію. Варто згадати, що навіть після початку Північної війни гетьман Війська Запорізького під час відвідин Москви одержував аудієнцію царя за процедурою іноземних представництв. Збереглися описи таких прийомів українських делегацій у 1700, 1703 та 1705 рр. [5, с. 317-320]. Ці документи свідчать про збереження на той час досить високого статусу за гетьманським посольством. Характерним свідченням такого статусу є формуляр підпису гетьмана Війська Запорозького, що його використовував І. Мазепа. Царські сановники, навіть найвищих рангів, свої листи до Петра підписували трафаретною формулою «Вашої царської величності найнижчий раб», натомість гетьман І. Мазепа підписував свої листи до царя Петра «Вашої царської величності вірний підданий та слуга найнижчий», тобто рабської термінології тут не зустрічаємо [6, с. 527, 548]. Між іншим, також трафаретом «найнижчий слуга» підписували листи до московських можновладців полковники Війська Запорізького [6, с. 882].

Мрією українських гетьманів було возз'єднання обох берегів Дніпра. Це не вдалося зробити П. Дорошенку у 1668-1669 рр., І. Самойловичу у 1677-1678 рр., також у 1702-1704 рр. це спробували здійснити С. Самусь та С. Палій. Правобережні полковники вирішили скористатися невдачами польського короля Августа II (в травні 1702 р. шведам здалася Варшава, а в липні військо Августа зазнало поразки в битві при Клішові) та розпочали повстання. Спроби дослідників виявити контакти між правобережною старшиною та шведським королем не дали результату [7, с. 130,155]. Початок повстання був успішним, козаки здобули в листопаді 1702 р. Білу Церкву, визволили території приблизно до кордонів Зборівського трактату. Залишався лише крок до возз'єднання, але

повстання шкодило союзникові Петра I, королю й курфюрсту Августу II, що й так зазнавав невдач у боротьбі з Карлом XII.

Зацікавлений у союзникові у Північній війні, Петро I вирішив допомогти полякам в придушенні повстання С. Палія на Правобережній Україні й наказав І. Мазепі окупувати територію, визволену С. Палієм. Таким чином, в період 1704-1708 рр. під булавою І. Мазепи знову опинилися землі, які Зборівська угода 1649 р. віддала Б. Хмельницькому. Однак, статус приєднаних земель був непевним – адже за Нарвською угодою в серпні 1704 р. з Августом Петро I обіцяв відновити суверенітет Речі Посполитої [8, с. 238]. До того ж, матеріально ці землі зазнали великих збитків під час повстання С. Палія і попередніх воєн. Однак загальний потенціал Гетьманщини помітно зріс. На приєднаній території за наказом І. Мазепи було розпочато процес утворення нових територіальних полків. До чотирьох, що існували раніше додалися ще три – Чигиринський, Уманський та Могилівський. Чисельність старих правобережних полків за польським реєстром складала 2050 козаків, але Т. Чухліб вказує, що реальна кількість козаків була значно (у 3-4 рази) вищою [8, с. 103]. Таким чином, можна стверджувати, що правобережні полки нараховували на момент приєднання до Гетьманщини від 6 тис. до 8 тис. козаків. Ймовірно, що на кінець 1708 р. внаслідок бойових дій їх стало дещо менше – до 5 тис. Схожі висновки має російський історик В. Артамонов, вказуючи, що чисельність правобережних козаків («задніпровських») коливалась в межах 5-10 тис. [9, с. 256].

Через невизначений політико-правовий статус Правобережної України та незначну міграцію населення нові полки залишалися малолюдними і не дуже боєздатними. Потрібен був певний час та більш сприятливі військово-політичні обставини для їх зміцнення.

Як же оцінити військовий потенціал Війська Запорізького? Наскільки серйозну силу воно становило? Зокрема, у спогадах принца Вюртемберзького постійно зазначається, що козачі контингенти відігравали важливу роль у військових з'єднаннях польських військ конфедератів та московських військ Петра I [10, с. 215]. Інакше кажучи, українські війська варті були того, аби відірвати їх від московсько-польських союзників та задіяти на боці каролінської армії. Нехтування таким фактором могло дорого коштувати шведському королю.

Основою військової потужності гетьманської армії були 10 полків козацького реєстрового війська, так звані «городові козаки». Загальна чисельність козацького війська визначалася гетьманськими «Статтями» з московськими монархами. На момент Північної війни діяли Коломацькі статті 1687 р., а реєстрове військо повинно було нараховувати 30 тис. козаків. У середньому полк городових козаків повинен був складати 3 тис. бійців кінноти та піхоти, проте чисельність полків не була однаковою і залежала від кількості їх населення. Північні полки – Стародубський, Чернігівський, Київський,

Ніжинський – мали більшу кількість населення, тому легко могли виставити й більше, ніж 3 тис., а південні полки – Полтавський та Лубенський – з меншою кількістю мешканців виступали в похід, маючи 1,5-2 тис. вояків. Варто враховувати, що максимальну чисельність козаків полки виставляли рідко: дехто не міг виступити в похід через матеріальні негаразди, дехто через хворобу чи вік, дехто залишався в місцевих гарнізонах (надто молоді або старі), були й випадки ухилиння від походів. Оцінюючи реальну боєздатність козацького війська, можна стверджувати, що козацьке реєстрове (городове) військо могло нараховувати на полі бою до 20 тис. козаків, крім того, до 5 тис. козаків малобоєздатних або старшого віку могло перебувати в гарнізонах козацьких містечок та у дозорній службі. Військовий тягар ліг на їх плечі одразу з початком Північної війни.

Влітку 1701 р. гетьман І. Мазепа змушений був відрядити до Прибалтики значний контингент (близько 10 тис.) городових козаків на чолі зі своїм небожем І. Обідовським на посаді наказного гетьмана. У вересні цього ж року українці взяли участь у боях під Ряпиною мизою та під Редвигою у складі корпусу Б. Шереметьєва і бригади С. Айгустова. З Б. Шереметьєвим перебувало 1,9 тис. городових та 2,6 тис. слобідських козаків, а у С. Айгустова – 2,6 тис. городових [11, с. 113]. Найбільшим недоліком реєстрового козацького війська, на нашу думку, залишалась його тактична структура – як і півстоліття тому, козацькі полки не були спеціалізованими, кінними або пішими [12, с. 77]. Це погіршувало якість бойової підготовки, адже у військовій справі, як і в науці – не можна займатися всім і одразу, не втрачаючи якості. Правда, таке військо було відносно дешевшим, ніж спеціалізована армія, поділена на роди військ, але протистояти на рівних європейським арміям йому ставало дедалі складніше.

Крім реєстрового (городового) війська українські гетьмани ще з часів І. Самойловича почали створювати наймані війська. Напевне, вони усвідомлювали, що можновладність не може поєднуватись з демократичною, народною армією. «Затягне військо», матеріально цілком залежне від гетьмана, повинно було виконувати його накази, не оглядаючись на звичаї та права козацькі. Якраз така опора гетьманській владі й була потрібна, особливо, якщо гетьмани прагнули вибороти собі суверенну владу та забезпечити її можливе успадкування. Максимального піднесення наймане військо Гетьманщини досягло в перші роки Північної війни – у 1708 р. під орудою гетьмана перебувало десять полків: по п'ять піших (сердюцьких) та кінних (компанійських) [13, с. 141]. Загальна чисельність найманих військ гетьмана І. Мазепи за підрахунками О. Сокирка складала 5-5,5 тис. бійців [13, с. 143]. Середня чисельність полку складала 500 козаків, але реально могла коливатись у великих межах: від 150 (компанійський полк А. Малами) до 1000 вояків (компанійський полк Г. Галагана). Національний склад цих полків був переважно представлений мешканцями Правобережної України, хоча були також і українці з Лівобережжя, молдавани, а можливо, й росіяни та поляки,

хоча для останніх така служба не була почесною. Значною перевагою найманих полків була їх структурна та організаційна готовність до перетворення на регулярну армію за європейським зразком. Однак, у період, який ми розглядаємо, ці полки, фактично, все ще залишались іррегулярними, як за характером озброєння та обмундирування, так і за тактичними прийомами. Аналізуючи загальний стан гетьманської армії, можна з упевненістю сказати, що наймані полки були її найміцнішою частиною, перевершуючи бойовою підготовкою реєстрові та запорізькі контингенти, кількісно поступаючись їм.

Малодослідженим у військово-історичній літературі залишається питання про стан та потужність козацької артилерії в період Великої Північної війни. Навіть у статті відомого українського дослідника О. Сокирка, що присвячена цьому питанню, лише кількома словами сформульовано, що в цей час через погане фінансування та прискіпливий контроль з боку московської влади, козацька артилерія перебувала в дезорганізованому стані [14, с. 38]. Проте автор змовчав щодо кількісного складу козачої артилерії, зокрема генеральної «Армати». Зрозуміло лише, що загальна кількість професійних артилеристів у козацькому війську була невеликою, менше двох сотень осіб, адже навіть за часів найвищого розвитку артилерійський штат складав 231 особу на початку 1750-х рр. [14, с. 41].

Можливо, кількість гармат (полкових та сотенних) сягала 50-60 стволів, до того ж, не всі з них можна було використати під час мобільних операцій, деяку частину – тільки під час оборони козачих містечок. Генеральна «Амата» переважно перебувала в гетьманській столиці, куди, напевне, входили і трофейні гармати, захоплені в попередніх війнах. Зазвичай, фігурують цифри у 70 стволів, але, наприклад, Ж.-Б. Шерер стверджує, що в Батурині військами О. Меншикова було захоплено понад 100 гармат [15, с. 122]. Зважаючи на те, що кількість фахових артилеристів (пушкарів та гармашів) в цей час не могла перевищувати двох сотень, можна висловити припущення, що кількість артилерії в Батурині становила не більше 70 гармат, включно з трофейними, які, швидше за все, не використовували, через проблеми із забезпеченням боєприпасами.

У цілому війська І. Мазепи мали на озброєнні 120-130 артилерійських стволів, з яких реально на полі бою могло бути використано не менше 100. Крім того, була ще й артилерія Запорозької Січі, як мінімум, 40 стволів. Проте О. Сокирко висловив припущення, що в Гетьманщині могло бути до 400 різноманітних гармат, включно з трофейними та задіяними для оборони фортець [16, с. 256]. Отже, союзник міг надати Карлу XII серйозне артилерійське угруповання, вдвічі або й втричі більше, ніж власне шведська артилерія. Крім того, усі сучасники зазначають високу якість української селітри, а значить, і пороху.

Ще одним важливим фактором тогочасних воєн було фортифікаційне забезпечення театру бойових дій, тобто, наявність у даному регіоні добре

укріплених міст або спеціально збудованих фортець. Це була найгірша ділянка українських збройних сил. Плачевна ситуація з укріпленнями козацьких міст була характерною для всієї Гетьманської України: з одного боку, тут давно не велося бойових дій (з часу підписання Вічного миру), а з іншого – царський уряд не допускав проведення ремонтних робіт українськими гетьманами І. Самойловичем та І. Мазепою, аби не посилювати військовий потенціал останніх та запобігти їх сепаратистським мріям.

Здійснений аналіз переконує, що військовий потенціал українського козацтва на середину 1708 р. був достатньо значним – 30-32 тис. бійців з понад сотнею гармат. Водночас серйозною вадою козачої армії була її моральна неготовність до боротьби за незалежність України (Гетьманщини), дезорієнтація в питаннях «союзників-ворогів». Ці негативи гетьман І. Мазепа цілком усвідомлював, але швидко вирішити таку проблему він був не в змозі. «Справа Кочубея-Іскри» довела, що гетьман не може цілковито спертися на козацьку старшину. Фактично, він міг бути впевненим у надійності лиш найманого війська, а це складало 1/6 його сил. Однак, ситуативно гетьмана могли підтримувати козаки тих полків, де старшинську верхівку складали його родичі або висуванці: Гадяцького, Полтавського та Прилуцького. Стримуючим фактором було й розташування козацьких полків, розкиданих великою територією від Смоленщини до Дону. Варто було також враховувати авторитет Запорізького січового товариства серед населення та намагатися залучити його на свій бік. За сприятливих обставин цього потенціалу могло вистачити для контролю над країною. Але без союзників вийти переможцем в боротьбі за Україну з московським монархом було нереально. До речі, подібні проблеми переживала в цей час і Річ Посполита. Після Альтранштадського миру на короткий період розкол серед поляків було подолано завдяки шведській зброї. До серпня 1708 р. сприятливі військово-політичні обставини майже завжди були на боці короля шведів. Об'єктивні обставини підштовхували І. Мазепу до союзу зі Швецією.

Будь-які союзні відносини в Європі завжди оформлювались письмовими угодами – ця традиція писемного слова йшла з часів Римської державності, що надавала пріоритетного значення не лише оформленню договірних взаємин, але й їх формальному дотриманню. Є така угода і між королями Швеції та Польщі з одного боку, та гетьманом України – з іншого. Її текст наведено ще у дослідженні Д. Бутурліна, а фактично, це навіть дві угоди: між Карлом та І. Мазепою, та між С. Лещинським і І. Мазепою, що продовжують одна одну [17, с. 51-53]. Проте є одна незрозумілість: всі інші угоди Д. Бутурлін наводить дослівно, з точними датами, навіть, якщо це угоди всього лиш про почесні капітуляції шведських гарнізонів Нотебурга, Дерпта чи Виборга. Але цю угоду російський історик просто переказує і точної дати не наводить. Незрозуміло, хто міг підписати угоду між І. Мазепою та С. Лещинським від імені польського короля, адже самого С. Лещинського при цьому бути не

могло. Тобто навіть при поверховому аналізі виникає низка сумнівів у автентичності тексту, наведеного у російського історика.

Грунтовний та, на нашу думку, переконливий аналіз договірних взаємин Карла XII та І. Мазепи здійснив Б. Крупницький [18, с. 29-38]. На жаль, його матеріал став відомим широкому загалу українських істориків лише кілька років тому. Він заперечує можливість укладання такої угоди раніше весни 1708 р. під час перебування шведського монарха в Родошковичах на території Білорусі. Під час подальшого аналізу відомий історик взагалі ставить під сумнів існування угоди за участю С. Лещинського [18, с. 32-35]. Більш логічною, на нашу думку, є версія про підписання союзницької угоди вже після приєднання І. Мазепи до Карла XII наприкінці жовтня – початку листопада 1708 р., але до знищення О. Меншиковим Батурина, коли військово-політична вага гетьмана дещо знизилася.

Багато місця у своїй монографії цьому питанню присвятив україно-шведський історик Б. Кентржинський [19, с. 223-234]. Його гіпотеза, нібито С. Лещинській налагоджував контакти з І. Мазепою протягом 1705-1706 рр. незалежно від свого шведського протектора, виглядає цілком доказовою. Схожі припущення висловлював і польський історик Ю. Фельдман: «З кінця 1705 р. завязуються постійні контакти поміж угрупованням Лещинського та табором гетьмана, який все більш приязно сприймав польські пропозиції» [20, с. 304]. Але формування у І. Мазепи остаточного рішення польський історик відносить до 1707 р. під час перебування гетьмана в Жовкві [20, с. 304].

Крім полків Гетьманської України в наших землях існувала ще одна впливова збройна потуга – Запорізька Січ, що формально не підлягала владі Гетьмана Війська Запорізького і не входила до складу козацького реєстру. На цей момент центром Коша була Чортомлицька Січ, заснована близько 1652 р. На цьому етапі «...Січ була найбільшим містом-фортецею Південної України. За сучасними підрахунками, площа забудови головної укріпленої частини Січі сягала 20 гектарів, а разом з торгово-ремісничими передмістями, слободами та хуторами, розташованими на материковому березі – 35-40 гектарів» [21, с. 163]. На весну 1709 р. на укріпленнях Січі стояло щонайменше 40 гармат [21, с. 164].

Загальна кількість запорожців оцінюється сучасними дослідниками приблизно від 15 до 18 тис. Напередодні приєднання до Карла XII, у 1708 р. запорожці зазнали значних втрат, беручи участь у повстанні К. Булавіна (можливо, до 2 тис. загиблих) [22, с. 282]. Були також і втрати в попередні роки Північної війни на службі у військах Петра I, однак їх обсяг та можливості відновлення кількості січовиків не піддаються точним підрахункам. Тож наприкінці 1708 – на початку 1709 р., коли на Січі точилась боротьба між прибічниками московської орієнтації та «незалежниками» К. Гордієнка, боекдатних козаків могло бути трохи більше 10 тис. осіб.

Ми не будемо ретельно аналізувати мотиви І. Мазепи та козацької верхівки відносно розриву з Московською державою в роки Північної війни, адже, на

нашу думку, нині уже є достатньо праць, де ці аспекти розглянуто. Т. Таїрова-Яковлева, що є автором низки об'єктивних праць, підкреслювала, що «гетьман практично контролював увесь південний напрям зовнішньої політики...» Петра І, здійснюючи зв'язки з Молдовою, Валахією, Кримом, церковними грецькими ієрархами тощо [23, с. 200]. В такій ситуації чи варто було І. Мазепі ризикувати таким привілейованим становищем? Які корисливі мотиви могли спонукати гетьмана на схилі років ризикнути здобутим за двадцять попередніх років? Можна погодитися з українським істориком в еміграції В. Жилою, який підсумував головні спонукальні мотиви І. Мазепи до розриву з Москвою:

- московські війни Петра І не приносили Україні жодної користі, але забирали значні людські та матеріальні ресурси, адже козацьке військо воювало за власний кошт;

- наміри царя скасувати автономію України, на першому етапі передавши спочатку посаду гетьмана О. Меншикову. І. Мазепі ставало все більш очевидним несумісність збереження України під російським суверенітетом з існуванням її автономного статусу;

- у 1707 р. цар видав указ про повернення Правобережної України, що з 1704 р. перебувала під контролем гетьмана, до складу Речі Посполитої, що ставило крапку щодо намірів гетьмана відродити українську козацьку державу в межах Великого Князівства Руського чи угоди під Зборовом;

- у квітні 1707 р. Мазепа просив царя надіслати 10 тис. регулярного війська для захисту України від можливого вторгнення шведів. Цар відмовив, посилаючись, що не може дати не лише 10 тис., але й десяти чоловік. Між іншим, в цей час армія Карла XII перебувала ще в Саксонії, за декілька тисяч кілометрів від берегів Дніпра [24, с. 122-124].

Але плани царя щодо оборони України не змінилися й восени 1708 р. Наприклад, після появи шведської армії на Сіверщині Петро І відправив генералу Я. Брюсу такий наказ: «...пишете ви, що навколо [Глухова] поля рівні, лісу дуже мало. Того ради треба вам з'їздити подалі та оглянути місця від Глухова милях у трьох, а саме в тих місцях, які ближче до наших міст, до Севська та інших, де є зручні місця для оборони, також і ліси» [25, с. 262]. Як бачимо, Петро І був готовий покинути межі України заради надійніших ландшафтних умов для оборони (ми вже не наголошуємо на поділі міст на «наші Севськ та інші», на відміну від «не нашого» Глухова).

Ще одна невеличка деталь: навесні 1708 р. для придушення повстання К. Булавина з театру бойових дій на Дон територією України рушили загони калмицької кінноти. Шляхом вони грабували й плюндрували села й містечка, водночас забираючи в полон чимало українців. Тоді московський уряд ніяк не відреагував на таку поведінку своїх допоміжних контингентів, напевне, вважаючи це нормальним явищем. Проте, коли восени 1708 р. виникло питання щодо винагороди калмикам за придушення повстання донських козаків, Петро І, аби зменшити апетити своїх кочових союзників-підданих, нагадав про

ці події ханові Аюці [25, с. 305]. Характерно, що цар не вимагав повернення свободи полоненим українським бранцям.

Ці міркування наштотували гетьмана та його оточення на думку про те, що цар порушує раніше підписані гетьманські статті («Коломацькі» та більш ранні), а це звільняє гетьмана від обов'язку зберігати вірність московському володарю. Обов'язок очільника держави спонукав до розірвання договорів, які не виконувалися московською стороною та вжити заходів з метою забезпечення Української Козацької Держави [24, с. 122-124]. Молодший сучасник цих подій, британський історик Дж. Моттлі в діях українського гетьмана теж не вбачає корисливих мотивів, на яких наголошувала петровська пропаганда. За його словами, гетьман «...бажав стати сувереном своєї країни... хоча, зберігши вірність цареві, напевне, розділив би з ним славу перемоги над шведами» [26, с. 199].

Наслідком такого висновку стала ймовірна пропозиція гетьмана І. Мазепи восени 1707 р. королю Карлу XII щодо укладення військового союзу. В цей момент шведські війська рухалися Польщею із Саксонії і була можливість повернути з прямого шляху через Варшаву та Гродно до Москви на шлях через Люблін до Києва, а потім на Москву. Проте Карл XII завжди був прибічником прямих стратегічних дій, рубаючи «гордієві вузли» Північної війни, тому проігнорував пропозицію українського гетьмана.

Пізніші стратеги, зокрема, Фрідріх II та Моріс Саксонський, вважали такі дії великою стратегічною хибю шведського короля [24, с. 128]. Така ж позиція властива «Мемуарам про Максиміліана-Емануеля, герцога Вюртемберзького...», точніше, їх анонівному редактору. Власне, в «Мемурах...» вперше сформульовано думку про те, що відмова Карла XII через власну зверхність від активного використання козацьких військ у боях 1709 р. стала одним з п'яти вирішальних факторів поразки шведського короля в Україні [10, с. 215, 216]. Поділяв такі міркування й французький історик Ф.-Б. Шерер у своїх «Анналах Малоросії...» [15, с. 122]. Такої ж думки дотримувався австро-угорський історик Й.-Х. Енгель: «У ці вирішальні миттєвості Карл XII піддався надмірному почуттю власної гідності, яке призвело до неприйняття важливої пропозиції. Карл хотів сам зажити всіх лаврів за вигнання росіян із цілої Польщі... Тому Карл XII звелів доповісти Мазепі через Лещинського: він, мовляв, через останнього вже дасть йому знати, коли настане найзручніший час для виконання його наміру; а тим часом він у листопаді 1707 р. просувався маршем через Куявію на Литву» [27, с. 381, 382]. Обґрунтовуючи свою позицію Й.-Х. Енгель вважав, що рік потому, коли восени 1708 р. сторони знову повернулися до питання про україно-шведський союз, ситуація була набагато гіршою – російських військ в Україні стало більше, прибічники І. Мазепи стали малодушнішими, завзяття самого гетьмана ослабло, можливо, через вік [27, с. 382].

Історики до нині сперечаються про час виникнення у І. Мазепи сепаратистських намірів. Як нам здається, від усвідомлення того моменту, коли відбулося утворення україно-шведського альянсу, залежить оцінка ефективності заходів І. Мазепи для досягнення військового успіху в боротьбі проти Москви.

На нашу думку, зв'язок І. Мазепи зі С. Лещинським, навіть після проголошення його королем, не був виграшним для українського гетьмана. Він був обізнаний щодо ситуації в Речі Посполитій наприкінці 1707 – на початку 1708 рр. Держава фактично розпалася: король Станіслав контролював лише північ та захід країни, обравши своєю резиденцією Мальборк (Марієнбург); у Литві порядкував магнатській рід Сапег; не менш можновладним почувався у Малій Польщі та Руському воєводстві лідер сандомирської конфедерації коронний гетьман М. Сінявський, який обрав своєю «столицею» Львів. Хоча литовський гетьман Сапега позиціонував себе як прибічник шведів, але визнавати королем С. Лещинського не поспішав [20, с. 290]. З кінця 1708 р. між Сапегою та воєводою київським Ю. Потоцьким взагалі виникла відкрита ворожнеча, яка фактично зірвала запізнілий наступ С. Лещинського на південь проти загонів М. Сінявського [20, с. 284, 288].

Його супротивник із сандомирської конфедерації М. Сінявський, тягнучи гроші з московського царя, клявся у вірності Августу і водночас таємно листувався з Сапегою та С. Лещинським щодо примирення та визнання останнього королем. На початку травня 1708 р. воно мало не відбулося, але в останній момент втрутився С. Денгоф, особистий ворог С. Лещинського і поламав угоду [20, с. 284, 288]. Багато зусиль відбирало у С. Лещинського прагнення досягти визнання свого королівського статусу з боку папського престолу [20, с. 295]. У такій плутанині інтриг та таємних угод було очевидно, що домовленості з поляками не дають гетьману жодних гарантій не те що незалежності Гетьманщини, а навіть збереження автономії. Було очевидно, що лише шведський король може стати тією силою, яка забезпечить реалізацію планів І. Мазепи, тобто досягнення незалежності в кордонах 1704 р. (вони ж – кордони 1649 р.) та не буде посягати на становище Української Козацької держави.

Згаданий вище Й.-Х. Енгель вважав, що задуми про зміну протектора в українського гетьмана виникли під час зайняття території Правобережної України навесні-влітку 1705 р. Тоді ж, на його думку, розпочалося листування І. Мазепи із С. Лещинським, щойно обраним королем Речі Посполитої [27, с. 377]. Солідарний з таким припущенням дослідник О. Сокирко [16, с. 241]. На думку Й.-Х. Енгеля, виконуючи послідовно таємні домовленості з Карлом XII та С. Лещинським, у 1708 р. І. Мазепа стягнув до Батурина основну кількість гармат Війська Запорізького та свою найману гвардію – сердюцькі полки. Крім того, нібито укріплювалися Ромни та Гадяч і провадилася підготовка до можливої втечі гетьмана до Речі Посполитої,

зокрема, до Києво-Печерської лаври та Білої Церкви було передано кращу частину гетьманського майна [27, с. 383].

Перед нами постає далекоглядний та продуманий план українського гетьмана, що викликає певні перестороги. Сумнівно, що протиборчі сторони уявляли собі чітко наміри супротивників. Непевним є й твердження Й.-Х. Енгеля: ніби в травні 1708 р. чітко визначився план Карла XII щодо вторгнення в Україну. Адже всі подальші події свідчать, що московське командування на чолі з Петром I чекало і готувалося до прямого удару на Москву через Смоленськ (що цілком вписувалося в стратегічні методи шведського короля). Хоча припущення щодо маршу шведів у напрямку України Петро I висловив у листі до гетьмана І. Мазепи ще 10 (11) липня 1708 р.: «Оскільки неприятель йде Дніпром вниз тож з цього та з усього іншого видно наміри його на Україну...» [23, с. 21], однак майже одночасно цар видав детальний наказ готувати до оборони від шведів Смоленськ [23, с. 29-33]. Поворот Карла XII у вересні 1708 р. на південь для них був цілком несподіваним і непередбаченим, а їхні контрзаходи мали характер експромту і, очевидно, диктувалися обставинами, які щойно виникли. Та й обставини подальшої зустрічі І. Мазепи з Карлом XII наприкінці жовтня 1708 р. свідчать, що вчинок гетьмана був достатньо несподіваним і для шведської сторони. Якби існували попередні домовленості, вважаємо, все відбувалося б динамічніше. Таку ж думку висловлює й французький сучасник Північної війни, що писав під псевдонімом Нестезюрнуа. Він вважав, що Карл XII не поспішав до Батурина, бо не виключав можливість пастки з боку московитів та козаків. Лише жорстока розправа над захисниками та мешканцями Батурина переконали короля в щирості намірів І. Мазепи [10, с. 199]. Хіба можливі такі коливання та зволікання, якщо б контакти шведів з гетьманом тривали два чи навіть більше років? Інша річ, якщо зв'язки виникли нещодавно і лише налагоджувались. Подив викликає версія російського емігрантського історика П. Богдановича про те, що Карл XII в Сморгоні, тобто на початку 1708 р., домовився з І. Мазепою про рух до України [28, с. 12]. Ніби через це шведський король відмовився від прямого наступу на Москву через Мінськ та Смоленськ, а збирався йти на Москву через Україну, що й стало його фатальною помилкою. Реальні події літа-осені 1708 р. жодним чином не підтверджують такої гіпотези.

Достатньо детально цю проблему розглянув Т. Чухліб. За його висновками виходить, що першими почали шукати контакти з І. Мазепою польсько-литовські прибічники Карла XII ще з 1703 р., проте достатньо безуспішно [29, с. 26-28]. Гетьман замислився над зміною фронту лише з кінця 1705 р., а до конкретних дій перейшов у 1707 р. Кінцевою його метою зміни протектора, на думку Т. Чухліба, був не пошук нового суверена для України, а здійснення «пруського варіанту» досягнення незалежності [29, с. 32]. Український історик має на увазі шлях здобуття королівського титулу курфюрстом Бранденбургу Фрідріхом III у січні 1701 р. До цього часу

бранденбурзький курфюрст приносив вассальний оммаж за Східну Пруссію польським королям. Проте завдяки складній військово-політичній ситуації в Європі напередодні війни «за іспанський спадок» Фрідріх III зміг шляхом дипломатичних перемовин з різними «центрами впливу» досягти бажаного та перетворитись на «короля у Пруссії» Фрідріха I. Ватикан, однак, не визнавав цього титулу до 1788 р., а Річ Посполита заперечувала його до 1772 р.

Приблизно таких же висновків, спираючись переважно на шведські джерела, дійшов Б. Кентржинський. Навіть надання на прохання Петра I у 1707 р., майже одразу після свого фаворита О. Меншикова, І. Мазепі князівського титулу імператором Йосипом I український гетьман розглядав як маневр з боку московського царя, аби пом'якшити враження від кроків щодо ліквідації української автономії [19, с. 240-248]. Проте питання про оформлення союзної угоди між Україною та Швецією за участі Речі Посполитої залишається дискусійним. Така угода не могла бути укладеною раніше жовтня-листопада 1708 р. Деякі ж дослідники, скажімо Б. Кентржинський, вважають, що таку угоду було укладено лише навесні 1709 р. [19, с. 313].

Таким чином, незважаючи на відсутність чіткого документального підтвердження, всі факти вказують на те, що союз між Україною та Швецією не міг бути укладеним раніше жовтня 1708 р. Менш імовірно, що він був укладений у березні 1709 р. Отже, автор стверджує, що така угода стала реальністю в останні дні жовтня або в перші дні листопада 1708 р.

Список використаних джерел та літератури

1. Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – М.: Наука, 1981. – 180 с.
2. Артамонов В.А. Позиции гетманской власти и Россия на Украине в конце XVII – начале XVIII вв. // Россия-Украина: история взаимоотношений / ред. кол.: Миллер А.И., Репринцев В.Ф. и др. – М.: Языки русского мира, 1997. – С. 89-100.
3. Водарский Я.Е. Население России в конце XVII – начале XVIII вв. (численность, сословно-классовый состав, размещение). – М.: Наука, 1977. – 265 с.
4. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XII-XIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996. – 223 с.
5. Гетманское представительство при русском дворе // Киевская старина. – 1883 – Т.VII. – сент.-окт. – С. 317-320.
6. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.VIII, вып. 2. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 774 с.
7. Чухліб Т. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Івана Мазепи. – К.: Наш час, 2008. – 263 с.
8. Чухліб Т.В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713). – К.: КМА, 2004. – 286 с.
9. Артамонов В. Казачество гетьмана И.И. Скоропадского, запорожцев и мазепинцы в полтавский период Северной войны 1708-1709 гг. // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав. – Х.: ФОП Толмачова Н.Ю, 2009. – С. 242-259.
10. Луняк Є. Козацька Україна XVI-XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. – К.: Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2012. – 808 с.

11. Мельник Л. До історії участі українських козаків у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700-1702 рр.) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. – Ред. кол.: Л.Р. Винар (голова) та ін. – К.: Твім інтер, 1999. – С. 102-122.
12. Брехуненко В. Програна битва виграної війни. Битва під Берестечком 1651 року. – К.: Темпора, 2013. – 116 с.
13. Сокирко О.Г. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726. – К.: Темпора, 2006. – 280 с.
14. Сокирко О.Г. Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація // УЖ. – 2012. – № 4. – С. 35-51.
15. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжів та козаків України, або Малоросії. – К.: Укр. письменник, 1994. – 311 с.
16. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення / Упор. К. Галушко. – Х.: КСД, 2016. – 352 с.
17. Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII ст. – Ч.І. – Т.3: Дополнения. – СПб.: Изд-во Генштаба, 1821. – 416 с.
18. Крупницький Б. Шведсько-українські договори 1708-1709 р. // Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939-1949 років / Упор. Ковалевська О. – К.: Темпора, 2011. – С. 29-38.
19. Кентржинський Б. Мазепа. – К.: Темпора, 2013. – 496 с.
20. Feldman J. Polska w dobe wielkiej wojny północnej. 1704-1709. – Krakow: Polska Akademia Umiejetnosca, 1925. – 320 s.
21. Ленченко В. Рукописні плани Запорізької Січі XVIII століття // Український Археографічний Щорічник. Нова серія. – Вип. 8/9. / Ред. кол. Сохань П. (гол. ред.) та ін. – К.-Нью-Йорк, 2004. – С. 157-189.
22. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1991. – Т.3. – 560 с.
23. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа Російська імперія. Історія «зради». – К.: Кліо, 2013. – 403 с.
24. Жила В. Гетьман Іван Мазепа під турецькою опікою: історія і оцінка // Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939-1949 років / Упор. Ковалевська О. – К.: Темпора, 2011. – С. 120-130.
25. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.VIII, вып. 1. (январь-декабрь 1709). – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 408 с.
26. Мотгли Дж. Історія життя Петра І, імператора Росії // Україна очима іноземців: англomовні мемуари, записки, щоденники XVII – першої половини XIX століття (переклад текстів з коментарем) / Калашников В.М. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. – С. 90-115.
27. Енгель Й.-Х. Історія України та українських козаків. – Х.: Факт, 2014. – 640 с.
28. Богданович П.Н. Полтавская виктория. Ко дню её 250-летия. 27 июня 1709 – 27 июня 1959. – Буэнос-Айрес: Наша Страна, 1959. – 54 с.

Слисаренко А.Н. Образование украинно-шведского союза во время Великой Северной войны.

Статья посвящена событиям решающего этапа Великой Северной войны – походу шведской армии короля Карла XII против Московского государства в 1708-1709 гг. Ключевым моментом этого похода могло стать заключение союза между шведским королём и украинским гетманом И.С. Мазепой. Успех этого союза вполне реально мог привести к решающей победе Швеции над последним из своих соперников, московским царём Петром I. Как результат этой победы на карте Восточной Европы, вполне вероятно, могло появиться независимое Украинское казачье государство под символическим протекторатом Шведского королевства. Автор предложенного материала рассматривает военно-стратегические аспекты указанного союза, опираясь на выводы предшествующих историков относительно международно-политической составляющей украинно-шведского союза. Анализ материала даёт право автору утверждать, что украинно-шведский союз сформировался без

посредничества Речи Посполитой в момент появления шведских войск на территории Гетманщины в конце октября 1708 г.

Ключевые слова: *Великая Северная война, украино-шведский союз, реестровое казачество, наёмные войска, охотничьи полки, фортификация.*

Slisarenko O. Formation of Ukrainian-Swedish Alliance during the Great North War.

The article is devoted to the events of the crucial stage of the Great North War, in particular the campaign of the Swedish King Charles XII and his army against the Moscow State in 1708-1709. The critical moment of this campaign was the conclusion of the alliance between the Swedish King and Ukrainian Hetman I. Mazepa. The success of this alliance could quite possibly lead to the decisive victory of Sweden over the last of its enemies, Moscow Tsar Peter I. As a result of this victory the independent Ukrainian Cossack State under a nominal protectorate of the Sweden Kingdom could appear on the East European map. The author of the present material considers military and strategic aspects of the possible alliance basing on the conclusions of the former historians about the international political component of Swedish-Ukrainian alliance. The analysis of material enables the author to state that Ukrainian-Swedish alliance was formed without the mediation of Rzeczpospolita at the moment the Swedish army entered the territory of the Cossack Hetmanate at the end of October 1708.

Keywords: *Great North War, Ukrainian-Swedish alliance, register cossacks, hired troops, volunteer regiments, fortification.*